

Ивана Перковић-Радак

„ОБРАЗОВАЊЕ ЈЕ НАСУШНИ ХЛЕБ“: ЦРКВЕНО ВИШЕГЛАСЈЕ, ОБРАЗОВНИ ПРОЦЕСИ И СРПСКИ НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ ИЗМЕЂУ ЧЕТВРТЕ ДЕЦЕНИЈЕ 19. ВЕКА И 1914. ГОДИНЕ

Апстракт: Сагледавањем развоја педагогије и образовних система у државама које су Срби насељавали током 19. века открива се историјско и културолошко позиционирање једне од улога хорске црквене музике. Поједине ставке националног програма, попут тежње ка прогресу, тумачења нације као заједнице појединаца, истицања појединца или процеса социјализације, резонирале су с дOMETИМА црквеног вишегласја. Наведени елементи сагледани су у контексту развоја европских образовних система, првенствено из историјске перспективе.

Кључне речи: црквено вишегласје, образовање у 19. веку, обавезно школовање, историјски метод.

Вишегласна црквена музика имала је у српском друштву 19. века мноштво функција, била је укључена у различите процесе или их је сама покретала, остварујући сложено дејство у оквирима дате културе. Између осталог, „нотално пјеније“ поседовало је изражене образовне и националне предзнаке. Овом приликом не сагледавамо их као музичкоисторијске појаве које су потцртавале постојеће друштвене тенденције, већ као процесе који су допринели генерисању извесних елемената *кроз црквену музику* (у образовном погледу и у оквиру ширих социјалних структура).¹

¹ Значај и распрострањеност црквеног вишегласја у процесу образовања нису опсежно разматрани у доступној литератури. И поред извесног броја драгоцених студија посвећених српској музичкој педагогији 19. века у ширим оквирима (упор. нпр. Stana Đurić-Klajn, *Muzičko školovanje u Srbiji do 1914. godine, Akordi prošlosti*, Prosveta, Beograd 1981, 97–117; Зорислава М. Васиљевић *Рат за српску музичку писменост*, Prosveta, Beograd 2000; Роксанда Пејовић, *Српска музика 19. века. Извођајство. Чланци и критике. Музичка педагогија*, Факултет музичке уметности, Београд 2001. Р. Пејовић је изложила хронолошки преглед ангажовања музичара у школама, па се у овом тексту нећемо детаљно бавити тим питањем); специјализованих написа о музичком школству у одређеним областима, градовима или установама (Hranislav Đurić, *Nastava muzičkog vaspitanja u srpskim osnovnim školama u Vojvodini i u Učiteljskoj školi u Somboru u XIX veku*, *Zvuk*, 1977, 2, 24–52; Исти, *Iz prošlosti muzičkog školstva u Novom Sadu*, *Zvuk*, Sarajevo 1981, 2; Биљана Милановић, *Црквена музика у Српској великој гимназији у Новом Саду*, *Зборник Матице српске за сценске уметности и*

Почеци ширења вишегласја у српским храмовима везани су за хорове у које су, већ од првих организованих ансамбала, били укључени ученици. Примера ради, чланови *Пештанског српског общества*, који су започели са радом 1835. године (а 1838. појали у цркви целу литургију), били су ученици и студенти², од 1841/42. ученици Александра Морфидиса-Нисиса су у Новом Саду вишегласно певали у цркви³, а школске 1841/42. у Београдску гимназију уведено је нотно певање итд.⁴

Као што је познато, током 19. века школски систем код Срба није био јединствен. У србијанским крајевима процес образовања био је под државним покровитељством и надзором, док је у Хабзбуршкој монархији одговорност за школство (у српским школама) сносила црква, у складу с променљивим овлашћењима и дозволама одговарајућих државних институција. Другим речима, организација просвете у Србији била је ближа актуелној западноевропској пракси од оне у војвођанским крајевима, где се настављала традиција верских школа, „у складу с правима о самоуправи на подручјима цркве и црквено-школских установа“.⁵

Већ у Милошевој Србији, убрзо након првих корака на плану националне економије, долази до оснивања државних школа, заједно с општинским и сеоским основним школама. Године 1835. започела је с радом Крагујевачка гимназија, неколико година касније и Београдска (1838), осниване су и „полугимназије“, тј. двогодишње школе, у Чачку, Шапцу и Зајечару, а Велика школа – Лицеј, отворена је 1838/39 године.⁶ Почетком четврте деценије 19. века (1833) доноси се „Устав народних школа у Књажеству Србије“, из времена уставобранитеља датира Закон о школском систему (1844), током владавине Михаила Обреновића настају нови закони о школама (1863), а после 1878. године појављује се велики број нових законских прописа, оснивају се просветни савети, учитељска удружења,

---

музику, Нови Сад 1994, 15, 87–96), панорамски преглед из перспективе црквене музике није сачињен.

² В., Србско музикално пјеније у Пешти, *Србска новина или магазин за художество, књижевство и моду*, 1838, 7, 31.

³ Упор. Нранислав Ђурић, *Iz prošlosti muzičkog školstva u Novom Sadu*, нав. дело, 20.

⁴ Податак наводи Зорислава М. Васиљевић на основу годишњих извештаја Гимназије. Уп. Иста, *Рат за српску музичку писменост*, нав. дело, 41.

⁵ Андрија Раденић, Срби у Хабзбуршкој монархији 1868–1878, *Историја српског народа*, V/2, Српска књижевна задруга, Београд 2000. (треће изд.), 162.

⁶ Владимир Стојанчевић, Српска национална револуција и обнова државе од краја XVIII века до 1839, *Историја српског народа*, V/1, Српска књижевна задруга, Београд 2000. (треће изд.), 150–152.

часописи попут *Просветног гласника*.⁷ Крајем 19. века све су јачи гласови који се залажу за обавезно опште образовање у државној надлежности. Изложена скица развоја просвете у Србији омогућује поређење са деветнаестовековним европским тенденцијама на том пољу.

Развој масовног, а затим и обавезног школовања под контролом државе започео је у западноевропским земљама крајем 18. и током 19. века и био је блиско повезан с афирмисањем јединствене националне политике сваке од њих.⁸ Како истичу Рамирес и Боли (Francisco Ramirez & John Boli), обавезно школовање није било само „одговор на потребе индустријске економије, класних или статусних конфликта или јединствених историјских околности у одређеним земљама“.⁹ Реч је о широј појави: оснивање, финансирање и вођење јавних државних школа било је део унифицирајуће националне политике. Главни циљ био је следећи: током школовања требало је остварити „примарну идентификацију с нацијом. Сматрало се да ће моћ државе порастати с општим укључивањем свих њених становника у националне пројекте“.¹⁰

Први покушаји успостављања обавезног школовања везани су за Пруску у време дубоке кризе (1806), током које немачко племство није било заинтересовано за уједињење. Стога је Немце, како је Фихте (Fichte) истицао у својим предавањима држаним у Берлину 1807. године, „требало научити да буду добри Немци и припремити их за сваку улогу – војну, економску, политичку – која би помогла у обнављању пруске моћи“.¹¹ После Пруске, обавезно школовање уводи се у Данској (1814), Грчкој (1834), Шпанији (1838), Шведској (1842), Аустрији (1864), Француској (1882)...¹² У свим поменутиим државама постојале су одређене специфичности, али и типични потези, које препознајемо и у Србији. Међу њима највећи значај имају: потенцирање националних приоритета на пољу образовања (из извештаја Главног просветног савета у Србији, почетком девете деценије 19. века: „образовање је триугаони камен у величанственој

⁷ Миодраг Симић, *Школство у Срба у XIX и првој половини XX века*, Print graphic, Београд 2003, 27–28; Владета Тешић, *Школе и настава, Историја српског народа*, VI/2, Српска књижевна задруга, Београд 2000. (треће изд.), 506–549.

⁸ Francisco Ramirez & John Boli, *The Political Construction of Mass Schooling: European Origins and Worldwide Institutionalization*, *Sociology of Education*, 1987, 60, 2.

⁹ Исто, 2.

¹⁰ Исто, 3.

¹¹ Исто, 5.

¹² Нав. према: Yasemin Nuhoglu Soysal & David Strang, *Construction of the First Mass Education Systems in Nineteenth-Century Europe*, *Sociology of Education*, 1989, 62, 278.

згради школској... насушни хлеб без кога нема живота и услова у народном развиту и напредовању“),¹³ доношење одговарајућих закона (први Закон о школама у Србији из 1833. године писан је по угледу на аустријски),¹⁴ стварање државног министарства или дела министарства (у Србији: од 1838. Попечитељство просвете, касније Министарство просвете и црквених дела).

Обавезно опште образовање чврсто је фиксирало важне елементе националног друштва: истицање појединца, схватање нације као заједнице појединаца, прогрес, процес социјализације младих (кључни елемент у формирању карактера одрасле особе) и схватање државе као чувара нације и гаранта напретка.¹⁵ Ипак, мора се нагласити да је обавезно школовање подразумевало чврсте везе између државних институција, цркве (нарочито у случају националне цркве, каква је српска) и социјалних групација.¹⁶ У европским земљама црква је имала важну улогу у процесу социјализације деце, оствариване не само присуствовањем црквеним обредима, већ и обавезом њиховог укључивања у богослужење на одређени начин.¹⁷ И школска деца у Србији и у српским школама северно од Саве и Дунава редовно су присуствовала богослужењима, а ученици учитељских или богословских школа имали су и друге обавезе, укључујући и појање. Илустрације ради, наводимо одломак из школских правила Учитељске школе у Крагујевцу: „У очи недеље и годишњих празника ученици са једним наставником иду у цркву на вечерњу, а недељом и о годишњим празницима на јутрењу и службу, и поју у цркви за певницом и одговарају на вечерњи и служби, по распореду који ће учитељ саставити... У цркви морају стајати и сложено певати... Забрањено је ученицима стајати и седети у столовима, а за певницама могу стајати и певати само певачи и одређени помагачи“.¹⁸

¹³ Нав. према: Владета Тешић, Школе и настава, нав. дело, 508.

¹⁴ Миодраг Симић, *Школство у Срба*, нав. дело, 28.

¹⁵ Francisco Ramirez & John Boli, *The Political Construction of Mass Schooling: European Origins and Worldwide Institutionalization*, нав. дело, 10.

¹⁶ Yasemin Nuhoglu Soysal & David Strang, *Construction of the First Mass Education Systems in Nineteenth-Century Europe*, нав. дело, 277.

¹⁷ Francisco Ramirez & John Boli, *The Political Construction of Mass Schooling: European Origins and Worldwide Institutionalization*, нав. дело, 12.

¹⁸ Нав. према: Јован Јовановић, *Педесетогодишњи преглед рада Прве учитељске школе од 1871. до 1921. године*, Мушка учитељска школа у Алексинцу, Ниш 1921, 38 и 49.

Непоштовање ових и других правила везаних уз обавезе у цркви строго је кажњавано.¹⁹

Изложени упоредни преглед развоја педагогије и образовних система значајан је за историјско-културолошко позиционирање улоге хорске црквене музике. Сваки предмет који се предавао имао је одређено место у остваривању циљева једног националног школства, укључујући и „нотално појање“. Због чега, на пример, хорско црквено певање није било део програма у специјализованим, тј. музичким школама? Због тога што је утицај оваквих школа био ограничен на релативно мали број ученика, а то није погодно глaвним тенденцијама доба. Трагало се за предметима који ће одговарати захтевима националних програма. Осврнимо се још једном на њих:

- **истицање појединца:** Премда делује парадоксално, увођење хорског певања везано је уз процес индивидуализације. Уместо тембровског јединства, нпр. средњовековних хорова или група појаца, у вишегласној музици потенцирају се разлике међу гласовима. „Затвореност“ и хомогеност старих састава уступили су место дифузној афирмацији индивидуалних квалитета хорских певача или хорских група.²⁰ Раздвајање хорских група, разлике у бојама / тембру, дијалози или разновремени наступи појединих делова ансамбла, дељење деоница, издвајање солисте или групе солиста, другим речима, „хорска оркестрација“, у стваралаштву појединих композитора репрезентују управо ову појаву.
- **схватање нације као заједнице појединаца:** Одређени извођачки ансамбл обликује се посредством уједињених, али истовремено и диференцираних хорских гласова. Разуме се, хорско певање захтева претходне припреме и усаглашавање, без којих нема јединственог заједничког наступа. Ово је директно повезано и са социјализацијом.
- **процес социјализације младих:** Заједничко црквено певање ученика и одраслих чланова одређеног певачког друштва било је честа појава, како у хоровима у којима су деонице сопрана и алта певали дечаци, тако и у удруженим наступима мешовитих и дечјих ансамбала.

¹⁹ На пример, неприсуствовање вечерњем богослужењу тумачило се као изостанак с једног, а одсуство с литургије – са два школска часа. Строго је било забрањено „бежање из цркве после прозивке“, и на њега се гледало као на бежање са наставе. Нав. према: Исто, 50.

²⁰ Уп. Нина Герасимова-Персидская, *Русская музыка XVII века – встреча двух эпох*, Музыка, Москва 1994, 33.

- **прогрес:** И поред несугласица,²¹ црквено вишегласје је у извесним круговима посматрано као елемент прогреса. О томе сведоче и следеће речи Ђорђа Малетића, презентоване у оквиру полемике о православности српског црквеног сликарства: „До какве се висине данас попела музика, да јој се свачије срце мора одазвати? Па зар ћемо ту божанствену уметност да одбацимо, претпостављајући јој примитивне звуке наших гусала? Наше црквено појање на служби данас је одступило у многоме од некадашњег, од Грка позајмљеног појања, па зар ћемо да га изгонимо из цркве? Шта више, данас нам и девојке певају у цркви, да је то западњачко, што стари Грци нису употребљавали у цркви женске гласове. Наша црквена песма: ‘Тебе Бога хвалим’ итд. поникла је на западу, па је ми опет са пуном побожношћу певамо, као и западна црква: ‘Te Deum laudamus’. Хоћете ли, да је из наше цркве изгонимо?’²² Очигледно, Малетић није био упознат с руским пореклом / посредством свих појава које је означио као „западњачке“. Идеализујући ситуацију у музици, није био свестан чињенице да су и српским хорovima и композиторима упућиване примедбе о певању и компоновању у „католичком стилу“. Ипак, овај угледни књижевни критичар и управник Народног позоришта изнео је ставове које су многи заступали.

---

²¹ Иако у оквирима Српске православне цркве није било полемике попут оних које су потресале руску средину, гласови противника вишегласја ипак су се чули. Њихове је аргументе још 1846. године систематично изложио Теодор Мандић: један тип замерки упућиван је „театралном певању“ којем није место у „божијем дому“ (Теодор Мандић, О музикалном изображенију, *Српски народни лист*, 1846, 26, 204; сличне ставове изнели су и новосадски прота Данило Петровић и Ђорђе Натошевић, нав. према: Hranislav Đurić, *Iz prošlosti muzičkog školstva u Novom Sadu*, нав. дело, 20). Други аргумент односио се на угрожавање православности: сматрало се да је вишегласје „противно чистом православљу“ и да одвлачи пажњу верника од богослужења и молитве. Иако су се поборници хорског певања позивали на ситуацију у Русији („зар Руси нису православни који таково пјеније одавно већ имаду?“), догађаји током друге половине 19. века и касније показали су да наведени разлози нису били бесмислени. Сви сегменти сложеног механизма „живота“ црквене музике – компоновање, врста нотације, преношење, интерпретација, перцепција, музичке заједнице, социјалне консеквенце – прелазили су постепено из утилитарне религијске сфере на терен уметности, у складу са секуларизованим добом којем су припадали. Трећи аргумент противника хорског појања био је финансијске природе: забринути „от куда ће се пјевци и нуждији за ове учитељи музикални плаћати“, противници су предвиђали мрачну економску будућност вишегласја. Истина је да су црквена певачка друштва имала мноштво материјалних тешкоћа, али већ сам број и распрострањеност ових организација најбољи су докази да наведени проблеми нису били непремостиви.

²² Нав. према: Миодраг Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, „Каленић“, Београд – Крагујевац 1987, 140.

Црквено вишегласје у образовним процесима: историјски аспект

Једногласно црквено појање од 18. века, а можда и одраније, било је једини вид музичког образовања који је имао одређени континуитет. Учило се по манастирским центрима или у школама, нпр. у грчкој школи у Београду, основаној током треће деценије 18. века, или у појачкој школи, попут оне коју је светогорски јеромонах и псалт Анатолије са своја два ученика водио током четврте деценије 18. века.²³ Можда су и украјински учитељи у Сремским Карловцима (од 1726. године), касније и у славјано-латинским гимназијама у другим градовима, своје ђаке упознавали с руским / украјинским црквеним појањем. Новије српско појање, тзв. карловачко појање, учило се у фрушкогорским манастирима, али и систематски у Карловачкој гимназији (од 1792) и Богословији (од 1794). Током читавог 19. и почетком 20. века, једногласно, „карловачко“ појање било је саставни део наставе, како у основним школама, тако и у гимназијама, учитељским и богословским школама. Штавише, и у српским забавиштима крајем 19. века деца су, поред песмица попут *Узô деда свог унука, Лети чела малена*, певала прокимене, *Рождество твоје* или *Обшчеје воскресеније*.²⁴

Формирање ученичких хорова и увођење „ноталног појања“ у школе сагледаћемо хронолошки и то у две етапе: од почетака до

²³ Доступни подаци у вези с грчком школом, Анатолијевим радом и појачком школом међусобно се разликују. Грчка школа је, према речима Рајка Веселиновића (Србија под аустријском влашћу 1718–1739, *Историја српског народа* IV/1, Српска књижевна задруга, Београд 2000. (треће издање), 132–134), у Београду постојала у време аустријског освајања 1717. године и псалт Анатолије, који је касније основао појачку школу, био је један од њених учитеља. Даница Петровић као године оснивања грчке школе помиње 1721. (Српско појање у писаном и усменом предању, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, МСЦ, Београд 1984, 14, 261) и 1727. (Srpska crkvena muzika na prelazu iz XVIII u XIX vek, *Glazbena baština naroda i narodnosti Jugoslavije od 16. do 19. stoljeća*, I, Zagreb – Varaždin 1980, 89), а Андрија Јаковљевић – 1727. годину (Srpska crkvena muzika u rukopisnim i štampanim knjigama 18. veka, *Zvuk*, 1964, 62, 175). Несугласице око Анатолија следеће су: Радослав Грујић (*Православна српска црква*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1921, 130) помиње да је „светогорски појач Анатолије... провео шест година у Београду и Карловцима (од 1731. до 1737)“. Живојин Станковић (Грађа за историју српског православног црквеног појања, *Православна мисао*, 1980, 27, 56) истиче да је Анатолијева школа радила од 1732. до 1745. године, а Даница Петровић помиње период од 1729. до 1737. године (Српско народно црквено појање и његови записивачи, *Српска музика кроз векове*, САНУ, Београд 1973, 254, Грчко-српске културне везе и српско појање у 18. веку, нав. дело, *Сентандрејски зборник*, Београд 1992, 2, 152 и др.).

²⁴ Прво српско забавиште у Сомбору, *Школски лист*, 1888, 12, 203.

(око) 1878. године, а потом од краја осме деценије до 1914. године. Године око 1878. намећу се као преломне услед осамостаљења Србије, за којим су уследиле многе промене у законодавном и образовном систему. У оквирима наведених периода пратимо школство у различитим градовима, правећи разлику између српских школа у војвођанским крајевима и онима у Србији.

Први период

Године 1835. чланови српске црквене општине у Пешти почели су да уче хорско појање, а 1838. године су „већ дотле доспјели, да... целу службу четворогласно (квартет) лепо отпојати умеду“.²⁵ Чланови *Србског музикалног пјенија* (њих осморо) били су ученици (сопрани и алтови) – међу којима и тринаестогодишњи Милан Миловук (1825–1883) – и студенти (тенори и басови). Припремао их је „капелмајстер изучени философ, а рођен Чех г. Матија Хаушка, који обиталиште своје у Србској Парохијалној кући има, и који сву Србску децу, која му долазе... музикалном пјенију обучава“.²⁶ Будући да је Српска црквена општина у Темишвару 1836. донела одлуку да уведе хармоническо пјеније, учитељ и хоровађа који је том приликом ангажован (Александар М. Нусер) имао је задатак да са десетак талентованијих ученика средњих школа почне да увежбава хорско певање.²⁷ У Панчеву је, свега четири-пет година после оснивања познатог певачког друштва, одлучено да се у његов рад укључе и ђаци Српске основне школе, српска деца из Немачке основне школе, као и ученици Учитељске школе.²⁸

Убрзо (1843), ученичко хорско певање („красно хармоническо пјеније“) зачуло се и у православној цркви у Великом Бечкереку (није познато да ли се ради о храму Св. Успења или Св. Ваведенја)²⁹: „племенито обшество узело је отличног једног пјевчику, који дјецу обучава и у цркви управља“.³⁰

²⁵ Музикално србско пјеније, *Србска новина или магазин за художество, књижевство и моду*, 1838, 1, 7.

²⁶ В., Србско музикално пјеније у Пешти, нав. дело, 31.

²⁷ Љубомир Степанов, *Младост жубори, срцу говори*, нав. према Даница Петровић, Спиридон Трбојевић – непознати српски црквени музичар у Темишвару половином XIX века, *Темишварски зборник*, 2002, 3, 200.

²⁸ Уп. Миховил Томандл, *Споменица Панчевачког српског црквеног певачког друштва*, Књижарско-издавачки завод „Напредак“, Панчево 1938, 35–37.

²⁹ О храмовима у В. Бечкереку в.: Коста Димитријевић, Српски православни храмови, *Петровград (Велики Бечкерек)* ур. Александар Станојловић, Историјски архив у Зрењанину и књижара „Театар“ (фототипско издање), Зрењанин 1997, 117–125.

³⁰ Допис из Баната, *Пештанско-будимски скоротеча*, 1843, 90, 525.

У Новом Саду је 1844. године, приликом прославе рођендана Франца Фердинанда I, у православној цркви служена литургија, а „пјеније пак церковно украшавала је јуност гимназијална са хармоническим својим слаткогласијем“.³¹ Реч је о ученицима школе Александра Морфидиса-Нисиса који су певали његову *Литургију*. Касније, од 1874. године, Мушка новосадска гимназија приређивала је познате светосавске беседе на којима су често извођене црквене композиције.³²

Наставни план сомборске Српске учитељске школе из 1862/63. године, поред предмета „појање црквено“, обухвата и „хармонично појање“.³³ Судићи према написима из периодике, хорско певање је управо 1862. године уведено у Препарандију. Наиме, Сомборско певачко друштво је на дан Св. Анђелије „први пут појало карловачко пјеније, као што га је наш славни композитор г. Станковић у ноте ставио. Премда су само шесторица одраслих вештака у пјенију с неколицином деце учествовали, ипак је појање врло добро ишло и свима се допало тако, да се општа жеља породила, да општина, идуће школске године, даде о свом трошку препаранде и ученике четвртог нормалног разреда овом појању изучити“.³⁴

Павле Радивојевић, први хоровађа Панчевачког певачког друштва, био је, по свему судећи, покретач наставе вишегласног појања у Београду.³⁵ Он је, наиме, од 1841. године радио као професор у Београдској гимназији, а уз одобрење највиших духовних и световних власти (Београдског митрополита Петра Јовановића и кнеза Михаила).³⁶ Већ 1842. године у Београду почиње с радом и Никола Ђурковић који је, уз дозволу митрополита, ученике у „школском зданију“ учио „нотном црквеном православном пјенију“ уз помоћ клавира. Ђурковић је сачинио

³¹ Допис из Новог Сада, *Пештанско-будимски скоротеча*, 1844, 33, 195.

³² Уп. *Споменица о педесетој светосавској беседи*, Нови Сад, Мушка гимназија у Новом Саду – „Застава“, деоничарско друштво за издавање српских књига и новина, 1928.

³³ Јован Васиљевић, *Сомборско певачко друштво 1870–1995*, Сомбор 1996, рукопис, 8. Роксанда Пејовић, пак, истиче да је „хармонијско појање“ у сомборској Учитељској школи било заступљено од 1871. године (Роксанда Пејовић, *Српска музика 19. века*, нав. дело, 259).

³⁴ *Српски дневник* 1862, 62, нав. према: Јован Васиљевић, *Сомборско певачко друштво 1870–1995*, нав. дело, 9.

³⁵ *Споменица о стогодишњици Прве мушке гимназије у Београду 1839–1939*, Београд, б. и., б. м., 49.

³⁶ Миховил Томандл, *Споменица Панчевачког српског црквеног певачког друштва*, нав. дело, 24–25. О хорском пјенију у гимназији пише и Зорислава Васиљевић (уп. напомену 4).

и наставни план који је поднео Попечитељству просвештенија, али он није сачуван.³⁷

Стеван Тодоровић је од 1857. године у Београду водио школу сликања и певања: његови ученици су на редовним годишњим испитима и јавним часовима певали, између осталог, Станковићеве црквене композиције.³⁸ У исто време, београдски митрополит Михаило упутио је Управи просвете предлог за оснивање „катедре иконописанија и нотног пјенија“ у београдској семинарији. „Осећа се нужда“, писао је Митрополит 22. септембра 1861. године, „за боље и лакше изучавање по нотама и хармоничних пјенија у цркви отечественој. Зато смо намерили отворити катедру иконописанија и нотног пјенија у нашој Семинарији а за учитеља поставити г. Стефана Тодоровића који ће умети сходно горереченоме настављи ученике“.³⁹ Предлог је био одбијен, а митрополиту саветовано да се из касе београдских општина плати друштво „кое би се и за хармонично певање у цркви образовало“. Сматрајући да одлука није прихватљива, он месец дана касније понавља своје захтеве: „Осећа се велика потреба сходна времену да се хармонично пјеније заведе, а дужност је наша све оно уређивати што би се на благољепије црквенога богослуженија односило; по томе повторавајући своје предложење... молимо Управу... да ово прими и садјејствује да се одобри, па ће бити изгледа да се и по Србији хармонично пјеније заведе, почем се клирици извеште у нотама и почем ћемо скоро добити печатану целу литургију по нотама“.⁴⁰ Иако је у првом захтеву спомињао Стевана Тодоровића, митрополит Михаило је, изгледа, желео да наставник „нотног пјенија“ буде Корнелије Станковић, о чему сведочи њихова преписка.⁴¹ Ипак, планови нису реализовани, па је нотно пјеније на београдској Богословији уведено тек 1877. године.⁴²

³⁷ Исто, 26–27.

³⁸ Судећи по литератури, кнез Михаило је не једанпут присуствовао овим манифестацијама. Помињу се два наступа: један 1859. године (Stana Đurić-Klajn, *Muzičko školovanje u Srbiji*, nav. delo, 101), а други 1860. године, трећег дана Ускрса; тада су певане „хоралне народне и црквене песме од Корнелија Станковића“ (*Аутобиографија Стеве Тодоровића*, нав. према: Миодраг Јовановић, *Српско сликарство у доба романтизма*, Матица српска, Нови Сад, 1976, 176). Ипак, треба нагласити да се Михаило вратио на престо тек септембра 1860, што значи да је наведеним наступима присуствовао у својству престолонаследника.

³⁹ Нав. према: Ненад Симић, Два предлога митрополита Михаила, *Гласник Српске православне цркве*, 1958, 5, 75–76.

⁴⁰ Исто, 78. Митрополит је, очигледно, мислио на Станковићеву *Литургију*.

⁴¹ Почетком 1863. године митрополит Михаило упутио је Станковићу писмо следеће садржине: „Зато сам се обрадовао Вашој изјави, да сте готови примити се у Београду професуре црквеног хармоничног појања. О тој ствари водио сам

Од 1863/64. године, Миловук и Станковић припремају Правитељствену школу певања чији је циљ био да „се срца учеће младежи образовањем у гласовној музици облагорођавају и да се црквено пјеније правилним хармоничним појањем усаврши“. Планирано је да настава траје две године, да се образује четворогласни хор, а да се за сваки глас „до 30 певаца у школу прими, који за ову вештину дара и воље имају“. ⁴³ С почетницима би радио учитељ Петар Димић, а предвиђено је укључивање ученика различитих узраста: „сопранце и алтовце“ певали би ученици другог и трећег разреда гимназије или трговачке школе, а теноре и басове – ученици Богословије и Велике школе. Наставни план прве године обухватао је „лаке дуете, терцете и квартете црквене“, а током друге године певале би се теже четворогласне композиције. Одлучено је и следеће: „...најизвештенији између ових ученика певаће по наредби црквене власти и у црквама“. ⁴⁴ Архивска истраживања показала су да се настава одвијала у одељењима за музичко образовање при постојећим гимназијама. ⁴⁵

Изгледа да су поменути планови реализовани током школске 1863/64 године. О овоме сведочи Димићев опис испита у гимназији и још једној београдској школи: „Дана 27-ог пре подне у Гимназији и тога дана после подне у Београду прошлог месеца држани су испити приуговорне школе певања... На крају испита певала су деца... ‘Слава и ниње и Благослови г. душе’ двогласно, а богословци ‘Достојно јест јако во истини’ трогласно“. ⁴⁶ После Димићевог одласка настава је у школи певања била факултативна, а „ђаци су нерадо ишли због честе обавезе певања у цркви. Током 1868/69. учитељ

разговор и нисам био срећан... после ферија, када ћу поновити и чути шта може правитељство учинити, које и при првој изјави није ништа друго, него радост и задовољство показало имати вас у престоници Србској“ (нав. према: Зорислава Васиљевић, *Рат за српску музичку писменост*, 110). У писму упућеном Михаилу Рајевском, 4. октобра 1863, београдски митрополит истиче следеће: „... без обзира на све препреке и захтеве, влада не може да отвори нове катедре. Тако су ми владајући кругови одговорили, премда нада још није изгубљена видети Станковића у Београду у својству професора певања“ (нав. према Никола Петровић, Двадесет писама Корнелија Станковића Михаилу Ф. Рајевском, *Корнелије Станковић и његово доба*, Српска академија наука и уметности – Музиколошки институт САНУ, Београд 1985, 79).

⁴² Зорислава М. Васиљевић, *Рат за српску музичку писменост*, 31.

⁴³ Нав. према: Stana Đurić-Klajn, *Muzičko školovanje u Srbiji do 1914. godine*, нав. дело, 102.

⁴⁴ Нав. према: Зорислава М. Васиљевић, *Рат за српску музичку писменост*, 48–49.

⁴⁵ Исто, 47.

⁴⁶ Реч је о Димићевом писму Корнелију Станковићу, нав. према: Исто, 50–51.

Антоније Цимбрић жалио се да многи ђаци избегавају часове, а тада је директор наредио да сви ђаци морају на часове нотног певања⁴⁷.

У Шабачкој гимназији нотно певање учило се од 1870. године. Било је извесних дилема око програма: да ли је требало припремати црквено пјеније или „пјеније светско, за беседе и веселе дане“? Превладао је мишљење да предност треба дати црквеном појању.⁴⁸

И смедеревски ђаци су током 1873. године певали вишегласне црквене композиције. Према једном извештају, у првом разреду певала се *Литургија* Корнелија Станковића „од почетка до херувике“, а у другом – до причасне песме.⁴⁹ Неколико година касније (1876) ученици Прве београдске гимназије, којима је тада предавао Стеван Шрам, такође су почели да певају Станковићеву *Литургију*.⁵⁰

У Крагујевцу је световно вишегласје имало дужу традицију од црквеног.⁵¹ Познато је, наиме, да је хор Гимназије формиран релативно рано⁵², а његови чланови учествовали су на школским прославама, као и на свечаностима од ширег значаја.⁵³

⁴⁷ *Споменица о стогодишњици Прве мушке гимназије у Београду 1839–1939*, нав. дело, 163.

⁴⁸ Из извештаја директора гимназије Министарству просвете. Нав. према: Зорислава Васиљевић, *Рат за српску музичку писменост*, 44–45.

⁴⁹ Из извештаја Јована Мирковића Министарству просвете, 1873; нав. према: Исто, 44. Зорислава Васиљевић сматра да се ради о истом Јовану Мирковићу који је касније предавао музику у крагујевачкој гимназији. Чини се, међутим, да није реч о истој особи, будући да је „крагујевачки“ Мирковић рођен 1871. године.

⁵⁰ Исто, 44.

⁵¹ Већ 1835. године хор Крагујевачке гимназије певао је приликом свечаног дочека кнеза Милоша из Цариграда извесну песму проф. Атанасија Теодоровића „чија је арија одвећ тешка била од неке оперске арије“, а 1837. године хор је био ангажован на свечаном пријему који је Милош приредио у част руског кнеза Долгорукога. Уп. Милен М. Николић, *Споменица Мушке гимназије у Крагујевцу 1833–1933*, Крагујевац 1934, 50.

⁵² Исто, 49.

⁵³ Већ од 1833. године ученици су појали и црквене песме, али вероватно једногласне: „нотно“ пјеније у то време још увек није било укључено у наставне планове. Уочи рођендана кнеза Милоша 1833. године гимназијалци су певали разне „црковне песме и *Многаја љета*“, а 30. јануара 1834. године, на свечаном дочеку Милана и Михаила Обреновића, поред војске, *банде*, свештенства... „иза Гарде на десној обали Лепенице стајали су ученици већи и мањи школа крагујевачких и појали су *Спаси Господи и помилуј*“ (*Новине србске*, 1834, 5, нав. према: исто, 81). Приликом прве светосавске прославе, одржане 1840. године, ученици и наставници присуствовали су литургији „... са смиреношћу, богохваленијем, са умилним пјенијем [су] божествену литургију одстојали“, а после тога образована је свечана поворка, чији су учесници дошли до школске зграде „певајући непрекидно тропар светитеља и патрона школског“ (Исто, 102).

Крајем седме деценије крагујевачки протојереј Јован Јовановић обратио се министру просвете молбом да се отвори место наставника нотног певања: „Здраво би се обрадовало и захвално Вам било овдашње... грађанство, кад би наша варош добила једног учитеља нотног певања, који би овдашњу младеж учио хармоничном певању, чиме би се будило религиозно осећање народно у нашој цркви“.⁵⁴ Први наставник музике био је Јосиф Вовес, ангажован 1868. године.⁵⁵ У сећањима његових ученика налазе се следећи коментари: „за годину дана научили смо ноте, па убрзо затим и целу Корнелијеву службу. Зато смо редовно певали на литургији у цркви.“⁵⁶ Ноте Станковићеве *Литургије* набављене су неколико година пре Прве гимназије у Београду (1872).⁵⁷

Други период

Као и у многим другим областима, последње две деценије 19. и почетак 20. века карактерише систематичнији однос према школском црквеном вишегласју и његово шире присуство у наставним програмима. Штавише, у Србији је присуство ђачких хорова у црквама дефинисано министарском уредбом из 1904. године. Предвиђено је „да учитељи музике и певања редовно иду са ученицима у цркву и да тамо руководе ђачким хором“.⁵⁸ Ипак, поред бројнијих информација о композицијама, (површних) описа испита и понеких богослужења, суштински посматрано, не сазнајемо много више о наставним плановима и програмима, или о педагошким методама.

Не треба заборавити да је ово време учесталих покушаја отварања музичких школа, реализованих с мањим или већим успехом, дакле, доба тежњи ка домаћем музичком професионализму. Из наше перспективе значајна је иницијатива Јосифа Маринковића и Стевана Стојановића Мокрањца: они су 1895. године Просветном савету предложили оснивање Школе за српску црквену музику. Овде би се, према њиховом мишљењу, образовао неопходан појачки кадар, као и будући средњошколски наставници музике и хоровађе, а пред-

⁵⁴ Исто, 139–140.

⁵⁵ Роксанда Пејовић помиње да је Вовес у Крагујевцу радио од 1869. или 1879. године. Уп. Роксанда Пејовић, *Српска музика 19. века*, 257.

⁵⁶ Васа Димић, Успомене бившег ђака и наставника Мушке гимназије, *Споменица Мушке гимназије у Крагујевцу 1833–1933*, 321.

⁵⁷ Исто, 140.

⁵⁸ Нав. према: Јован Јовановић, *Споменица. Педесетогодишњи преглед рада Прве учитељске школе од 1871. до 1921. школске године*, Мушка учитељска школа у Алексинцу, Ниш 1921.

виђена је и могућност да школа прерасте у „свестрани конзерваторијум који би давао уметнике за све музичке гране“.⁵⁹ Попут предлога београдског митрополита Михаила, ни овај план није био реализован.

С временом су се издвојиле школе које су интензивније неговале црквено хорско вишегласје. Поред већ споменутих – сомборске Српске учитељске школе и Новосадске гимназије – истакла се и Карловачка богословија, а посебно школе у Београду (Прва гимназија, Стара богословија, Богословија Св. Саве). У Београду је 1885. године велику пажњу привукла и одлука митрополита Теодосија Мраовића који је своју имовину употребио за оснивање фонда за „улепшавање нотног пјенија црквеног“. Митрополит није прецизирао циљ фонда, изузев могућих стипендија намењених појединцима талентованим за црквену музику.⁶⁰

Ученици Учитељске школе у Сомбору на годишњим испитима полагали су „хармонијско појање“: прво су певали појединачно, а испитивање се завршавало заједничким певањем „најлепших и најтежих црквених песама“.⁶¹ Будући да је испитни рок био у другој половини јуна и / или првој половини јула, у испитним извештајима читамо да је хор препарандије редовно учествовао на недељним и празничним литургијама, посебно на дан Св. кнеза Лазара (Видовдан, 28 / 15. јун), рођења св. Јована Претече (Ивањдан, 7. јул / 24. јун) и св. апостола Петра и Павла (Петровдан, 12. јул / 29. јун). Како су се будући учитељи припремали и за рад са (дечјим) црквеним хоровима,⁶² вођење „приправничког хора“ било је добра припрема. Тако, на пример, на Петровдан 1884. године „појаше мешовити хор приправнички под вођењем Петра Михајловића, свршенога приправника“.⁶³ Две године касније, у недељу 22. јуна, будући учитељи и учитељице певали су Станковићеву, а на дан св. Јована мушки хор је отпојао Топаловићеву *Литургију*.⁶⁴ Претпостављамо да је реч о Топаловићевој обради Станковићеве *Литургије*, будући да Топаловић није компоновао литургију за мушки хор. Изгледа да су се два

⁵⁹ Из Архива Србије, нав. према: Stana Đurić-Klajn, *Muzičko školovanje u Srbiji do 1914. godine*, нав. дело, 104–105.

⁶⁰ Вести из црквеног света, *Хришћански весник*, 1885, 11, 874–875.

⁶¹ Извештај о испитима у Србској учитељској школи сомборској на свршетку 1883/84. шк. године, *Школски лист*, 1884, 13, 196.

⁶² У огласима којима школе траже нове учитеље од кандидата се често тражи „да су црквеном и хармонијском појању особито вешти да и друге обучавати могу“. *Школски лист*, 1884, 13, 207.

⁶³ *Школски лист*, 1884, 13, 197.

⁶⁴ Извештај о испитима у Србској учитељској школи сомборској на свршетку 1885/86. школске године, *Школски лист*, 1886, 7, 114.

поменута дела најчешће могла слушати када је у цркви певао „приправнички кор“. Неколико година касније репертоар је обogaћен, па је на Јовандан 1889. „приправнички кор III. разреда вешто појао *Литургију* од Бортјаскога и Давидова“. ⁶⁵

Хор сомборске препарандије учествовао је и на другим богослужењима. Пред сам почетак Великог поста 1886. године, на Беле покладе, мушки хор „приправника појао је складно... св. литургију по напјеву Топаловићевом, а после одпуста одпојана је стихира из Триода“. И током наредних дана певане су једногласно песме из Триода, а на Пређеосвећеним литургијама средом и петком „мешовити лик приправнички складно је одговарао на јектеније и појао у хармонији дивној ‘Ниње сили’, ‘Вкусите и видите’ и ‘Благословљу Господа’“. У Недељу православља „појао је по други пут мушки приправнички лик новонаучену литургију на обште задовољство многобројнога народа и отменог света, који се тога ради баш у цркву скупио. На истој литургији ‘Причастно’ појале су приправнице наше, а за тим су уз умилно појање прописаних црквених песама приступили к Светоме Причешћу Срби гимназисте, приправници, приправнице и многобројни народ“. ⁶⁶

Светосавске беседе биле су уобичајене у Сомбору. Иако је у овим приликама црквену музику углавном представљао тропар св. Сави, 1896. године хор је (први пут) певао и *Царју небесни* Роберта Толингера. ⁶⁷

На Карловачкој богословији хорско вишегласје уведено је релативно касно – 1897. године, ⁶⁸ тек након низа безуспешних покушаја: „овда онда се од богослова састављао и кор, ал овакви корови не беху дуга века“. ⁶⁹

У Београду су ученици Прве мушке гимназије наставили да негују хорско певање. Стеван Стојановић Мокрањац је с њима при-

⁶⁵ Испити у Српској учитељској школи сомборској на свршетку 1888–89, *Школски лист*, 1889, 7–8.

⁶⁶ Црквене светковине у Сомбору у почетку Великог поста, *Школски лист*, 1886, 3, 52.

⁶⁷ Стефан Илкић, Светосавско славље у Сомбору, *Школски лист*, 1896, 1, 14.

⁶⁸ Јован Живковић, *Нотни зборник црквених песама које се поју на вечерњу, јутрењу, литургији и другим богослужењима православне српске цркве као велико појање у један глас са додатком све три литургије у четири гласа за мушки збор*, Нови Сад, б. и., 1908, XIII.

⁶⁹ Исто, XIII. У корист овог става иде и следећи навод: 19. јула 1887. „...појао је лик младежи горњокарловачке хармонично милозвучно појање по руском напеву, који се у карлбадској православној цркви већ од много година употребљује...“ *Школски лист*, 1887, 8, 139.

премао Станковићеве и своје црквене композиције које су потом певане у Саборној цркви (Мокрањац је у овој школи радио између 1887. и 1899. године).⁷⁰ На сличан начин касније је припремао ученике Богословије св. Саве, о чему је Коста Манојловић писао у својој *Споменици*: „богословски хор, који се носио са свима хоровима у Београду, певао је све од почетка службе па до ‘Свјати боже’ – када је почињао да пева хор Београдског певачког друштва – у мушком па затим у мешовитом хору“.⁷¹ Хор ученика Богословије певао је на светосавским прославама (1898. године: Величаније св. Сави).⁷² Мокрањац је планирао да се током школске 1900/01. учи комплетна Станковићева *Литургија*,⁷³ а 1903/04. је са ученицима другог разреда учио двогласну службу, док је с ученицима трећег и четвртог разреда припремао у трогласном хору „службу, опело, венчање и неколико световних песама“.⁷⁴ На сличан начин делало се и касније.

* * *

Иако очевидан, један аспект дејства српског црквеног вишегласја у образовном процесу, није добио пуну афирмацију у тумачењима савременика. Побожност, уметнички аспекти, национални понос, социјализација, моменти су који су далеко више привлачили пажњу од чињенице да је хорско појање често било први корак у музичком описмењавању, односно усвајању *западноевропског нотног писма*. Неко ће приметити да је реч о појави очигледној на нивоу саме терминологије: синтагма „нотно пјеније“ коришћена је као синоним за вишегласје. Промена нотног писма, међутим, сложена је појава, која се рефлектује на свим нивоима одређене музичке праксе.

Четрдесетих година 19. века постојао је став да певање из нотног текста претња сакралности српског појања. Превладало је мишљење да „ноте или музички знаци ништа друго нису, него писмена, којима се само мисли музикалне изражавају“⁷⁵, те да певање из нота, само по себи, не доноси ништа лоше. Заиста, због чега би ноте угрожавале религиозну страну појања?

⁷⁰ Нав. према: Зорислава Васиљевић, *Рат за српску музичку писменост*, 183.

⁷¹ Коста Манојловић, *Споменица Стевану Ст. Мокрањцу*, нав. дело, 93.

⁷² Јеврем А. Илић, *Извештај о Богословији београдској*, Београд 1898, 22–23.

⁷³ *Извештај Богословије Светога Саве за 1900/01*, Београд 1901, 4.

⁷⁴ *Извештај Богословије Светог Саве за 1903/04*, Београд 1904, 47.

⁷⁵ Т. М., О музикалном изображенију, *Србски народни лист*, 1846, 30. мај. Нав. према: Зорислава Васиљевић, *Рат за српску музичку писменост*, 30–31.

Неумско писмо, којим се црквено појање раније преносило, саставни је део сложеног система православног односа према музици. Оно је, пре свега, вишеструко условљено текстом, и то не само на плану односа конкретног текста и црквеног гласа или на нивоу образовања форме. Без подршке речи, одређени неумски знаци не могу се прецизно интерпретирати: нпр. у зависности од тога да ли „покривају“ један слог или више њих, поједине неуме тумачиће се као један или два интервалска помака. Осим тога, неума, за разлику од ноте у линијском систему – усмерене ка конкретном звуку, дефинисане као „тачка“ која има своје основне координате: висину и трајање – не указује на конкретан тон, већ на *међусобни однос* тонова. Висина одређеног тона може се, дакле, дефинисати само ако се зна висина претходног. И док неуме указују на међусобне размаке, релације, проток и процесуалност напева,⁷⁶ линијска нотација није окренута према континуалности линеарног кретања, већ према координацији више тачака (линија) у времену.⁷⁷ Сходно томе, дихотомија на нивоу неума – нота, не постоји само у сфери музичког писма, већ модела (музичког) мишљења, па се лако може сагледати преко различитости културних типова, али и путем релација молитве и уметности.

У контексту свега наведеног, парадокс ситуације у којој је управо црквено појање послужило као медиј за „пресађивање“ новог начина мишљења, постаје очигледан. Богослужбена музика, чије је неумско писмо *conditio sine qua non*, „одриче“ се тога писма, и постаје преносилац радикално другачијег музичког језика. Ипак, треба имати у виду чињеницу да у српском народу традиција неумског музичког писма, услед историјских околности, није била јака као у неким другим православним земљама, те је због тога овај радикални прелаз протекао без већих потреса.

⁷⁶ Уп. Владимир Иванович Мартынов, *Культура, иконосфера и богослужбное пение Московской Руси*, Прогресс – традиция, Москва 2000, 86.

⁷⁷ Нина Герасимова-Персидская, *Русская музыка XVII века – встреча двух эпох*, 45–46.

Ivana Perković-Radak

“EDUCATION IS OUR DAILY BREAD”:
CHURCH POLYPHONY, EDUCATIONAL PROCESSES
AND SERBIAN NATIONAL IDENTITY BETWEEN 1830 AND 1914
(*Summary*)

Choral church music had different functions in Serbian society of the 19th century. It was a part of many processes or even initiated them itself, broadly affecting the sphere of culture. One of its purposes had strong educational and national implications. In this paper I do not study these as musical and historical elements emphasizing existent social tendencies, but rather as processes that generated certain components through church music (both in the educational sense and in the sphere of broader social structures).

The early beginnings of church polyphony among Serbs were marked by choirs comprising older members and pupils. For example, members of the Serbian parish in Pest, who started working together in 1835 and sang the complete Divine Liturgy for the first time in 1838, were both pupils and students. In 1841 and 1842 students of Alexandar Morfidis-Nisis in Novi Sad sang in church, while in the same school year Belgrade high school first introduced choral singing.

The comparison of the development of educational systems in states inhabited by Serbs in the 19th century is used as the basis for seeing historical and cultural positioning as one role of choral church music. Certain elements of the national program, such as progress, comprehension of the nation as a community of individuals, distention of the individual, or the process of socialization were shared by church polyphonic singing. These elements are studied in the context of the development of European and Serbian educational systems, mostly from a historical perspective.

UDC 37(=163.41)(091):783.24